

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Bot.}

541

Title: *Sphata Voda*

222

स्फोटवादः

541	:	:	स्फोटा वृत्ता	:	Title
:	:	:	Nāgesha	:	Author
:	:	:	Upādhyaya	:	Editor
:	:	:	:	:	Year, Vols.
:	:	:	:	:	Publisher
541	:	:	M.E	:	Remarks

541

श्रीगणेशायनमः ॥ ननु कः स्फोटो नामेति चेत् ॥ श्रृणु ॥ वर्णस्फोटः शब्दस्फोटः वामस्फोटः अखंडप
 दवाक्यस्फोटो वर्णपदवाक्यमेदेन त्रयोजाती स्फोटा इति वेय्याकरणा सिद्धांतः ॥ तत्र स्फुटत्यर्थो
 सादिति स्फोटो वाचक इति यावत् ॥ एवं च वर्णस्फोटदिपदानां वर्णादयो वाचका इत्यर्थः ॥ तत्र रा
 मः भवतीत्यादौ तत्तदानुपूर्व्यविच्छिन्नवर्णसमुदायरूपाः प्रकृतिप्रत्ययसमाप्रयुज्यमानपदवाक्या
 दैश्च श्रूयमाणा वाचकाः ननु तैः स्मृता आदेशिन इति वर्णास्फोटयक्षः ॥ सरोरस इत्यादौ विशेष
 वारणाय तत्तदानुपूर्व्यविच्छिन्नेति ॥ प्रयुज्यमानपदानंतर्गता वर्णवाचकानवेति विप्रतिपत्तिशरी
 रं ॥ अत्र विधिकोटिरेषां निषेधकोटिरस्माकं ॥ स्फोटतत् प्रयोगसमवाय्यादेशभूततिवादीनां
 वदुत्वाद नंतरां क्ततावाच्चेदककल्पनापत्तेर्न वाचकत्वं ॥ किंतु तैः स्मृता स्थानि भूता लुप्त एव स
 त्रहितिलस्य जातिरूपारयेकस्येव राक्ततावाच्चेदकत्वात् ॥ न च भूत इत्यतो विबोधः स्यादिति वा
 च्यं ॥ बोधो भवतीति समभिध्याहारस्य कारणात् ॥ भवति वेत्यतो बोधापत्तिवारणाय तवाय्या

वश्यकत्वे दोषाभावादिति चेन्न तत्कारमविदुषां बोधानापत्तेः ॥ न च तिदस्त्वे वरशक्तिभ्रमात्ततो वाधः ॥
 पदतदर्थे दितशक्तेर्भ्रमस्योपपादयितुमशक्यत्वात् ॥ त्रमत्वेमानाभावाच्च ॥ व्याकरणभेदेन कद्
 चडादिभेदेः ॥ मइत्यादौ ससिर्वादिभेदैश्चास्थानिनामप्यनंततयानंतराक्तसावच्छेदककल्पनायंते
 तदवस्यत्वाच्च ॥ न एव तेषु शक्यः विनिगमनाविरहात् ॥ न च वेदागतया पाणिनीयव्याकरण
 बोधितस्थानिनां वाचकत्वमिति वाच्यं ॥ अन्याध्ययनवतां बोधानापत्तेः ॥ तेषां शक्ताभावेन त
 क्षणापि वक्तुमशक्या ॥ यत्तुरामइत्यादौ ससिरुत्योर्देशिभेदाद्येन सर्वव्यापकरणमधीतंतस्य
 विनिगमनाविहेरेण प्रतिबंधः स्यादिति तन्न ॥ लिपिवत्स्मारकाननुगमस्यादोषसत्वात् ॥ यस्य
 बोद्धोघकसामग्रीतेनैव स्मृतेन बोधसंभवात् ॥ यत्र तु वहनां सातत्र सर्वे स्तेरित्यदोवात् ॥ किंच शक्ति
 र्गहकशिरोमणिनाव्यवहारेण श्रूयमाणे वेव शक्तिग्रहात् ॥ अपि च भूत इत्यतो बोधवारणाय
 समभि ॥ व्याहरविशेषस्य कारणत्वावश्यकत्वे लाघवात्तत्समभिव्याहारविषयवर्णेष्वेव श

क्तिकल्पनोचिता ॥ अपि चादेशिनां स्मारणकल्पनायां यदस्माकं वाचकतावच्छेदकं तन्न वमते
 स्मारकतावच्छेदकं वाच्यं ॥ येन केनचिद्रूपेण स्मारकत्वेति प्रसंगात् ॥ तथा च तद्वेले रितिन्यायेन ते
 षां वाचकतावच्छेदत्वमेवोचितं ॥ यपाचित्यादावने केषां स्मारकतावच्छेदकत्वेति उक्तं कृतिवाचक
 त्वशत्रादिस्थले कर्त्रादिवाचकत्वमिति मीमांकेनेप्याधिकसंमताव्यवस्थानसिद्धयोत् ॥ न च कर्तृरि
 कृदित्यनुशासनाद्वा न च त्वारिना कर्तार्य इति वाच्यं ॥ तस्य तद्विधावप्रवृत्तेः ॥ अन्यथा कर्मणि शानत्रा
 दोन्मथापतेरित्यन्यत्र प्रपंचितं ॥ न च नामार्थयोर्भेदेनान्वयायोगाच्चैत्रः पचमान इत्यादावनन्वय
 वारणाय तत्र तस्मात् वाच्य इति वाच्यं ॥ तः कर्मणीति सूत्रे वेरूप्यपत्तेः ॥ अस्मन्मते तु यथान
 वेरूप्यंतथाख्यातार्थनिरूपणावसरे प्रपंचयिष्यामः ॥ न च लंत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वेपि ति वा
 धादेशात्पलकारोपस्थितेरेव कृत्यपस्थायकत्वान्न शतृशानचस्मारितात्स्वरूपेणोच्चारितत्वा
 दान्तत्पतीतिरिति वाच्यं ॥ यत एव वदता शतृशानचस्थते किमोदेशानां वाचकत्वमभ्युपेयते ॥ ३

तस्थानिनाद्यः॥ अर्हजरीयापत्तेः नांत्यः वेरूप्यापत्तेरिति प्रागेवोक्तं॥ न च देशानामेव वावक
 त्वेनः कर्णीतनुशातस्यासंगततापत्तिः॥ वस्तुतस्तिङ्गदिनिष्ठाया एव शक्तेरनुशासनलाघवा
 यकल्पिते लक्ष्मिरेकल्पितत्वात्तदुपपत्तेः॥ अत्रैवं बोधा अत्रापक्षेयबोधानुक्ता शक्तिर्वर्णसमू
 ह एव पर्याप्ता॥ न चैवं। तथा सति प्रत्येकामर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वात्तदोधनं वनमित्यादौ न
 लोपापत्तेः किंच प्रत्येकं शक्तिमत्त्वे प्रत्येकं वणादर्थबोधापत्तिः॥ किंच द्वितीयादिवर्णाच्चारणा
 स्य वैयर्थ्यापत्तिः॥ न च प्रत्येकं वर्णैरर्थस्मारणमात्रं जन्यते॥ चरमेण पुनस्पष्टं जन्यते प्रत्यक्ष
 इव स्मारणे विवेजात्यस्वीकारे वाधकाभावादिति वाच्यं॥ प्रतिवर्णामर्थस्मरणस्यानुभवविरुद्ध
 त्वादुरुत्वाच्च॥ न च प्रत्येकावृत्तेः कथं समुदायवृत्तित्वं॥ द्वितीयादिवदुपपत्तेरिति दिक्॥ इति वर्णस्फोट
 तत्वं॥ एवमदेशानां वाचकत्वस्थितेर्बट्टेनेत्यादौ व्यापकरणमैदेनादेशभेदान्॥ संहितावशा
 त्प्रकृतिप्रत्ययभेदानवगमिन च प्रत्येकताप्यामर्थानुपस्थितेर्विशिष्टस्यैव शक्तिरिति पद

स्योप्यक्षः॥ तथा हि बट्टेनेत्यत्र बट्ट इति प्रकृतेरेवेति प्रत्ययो वा बट्टे इति प्रकृतिर्नेति प्रत्ययो वेत्यादिप्रका
 रेण विनिगमकाभावादनंतराक्ततावच्छेदककल्पनापत्तेस्तत्तज्ज्ञानतां बोधानायत्तेऽववसूनसोरोस
 मुदायस्यैव विधानेन तद्विभागस्य सर्वथा हानुमशक्यत्वाच्च॥ अवेय्याकरणानां प्रत्येकं तद्वत्ता
 नेपिसमुदायव्युत्पत्तिमात्रेण बोधाच्च॥ एवं हरेव विस्मोवेत्यादौ प्रागुक्तरीत्या पदयोः स्पष्टमज्ञाने
 पिसमुदायशक्त्यबोधात्समुदायस्यैव विशिष्टवाक्यार्थेशक्तिरिति वामस्फोटः॥ ननु अन्वयरूप
 वाक्यार्थपूर्वत्वात्तत्र शक्तिग्रहासंभवः॥ तद्विषयकशक्तिग्रहेतस्या पूर्वत्वक्षतिश्च॥ यत्तु बट्टव्य
 वहारात्प्राथमिकशक्तिनिर्णयो यथा मनसा तथात्रापि पदैः पदार्थोपस्थितौ आकांक्षाज्ञाना
 दिसहकृतमनसा तदुपस्थितौ तत्र शक्तिग्रह इति तन्नापदानां स्पष्टमज्ञानेन पदैः पदार्थोपस्थित्य
 संभवात्॥ आकांक्षाया एव वाक्यशक्तित्वेन तद्व्यतिरिक्तशक्तिग्रहभावाच्च॥ यदपि तास्यज्ञा
 नविषयतयापस्थितेन व्यांशे तात्कालिकशक्तिग्रहसंभवः॥ तात्पर्यं च तत्तदर्थविषयकबोधज

ननेछयावक्त्रचरितत्वं ॥ दृढमानयेसादितोद्वटकर्मत्वप्रकारनिरूपितत्वसंसर्गकानयविशेष्यकबोध
जननेछयावक्त्रचरितत्वानावज्ञानिन्यबोधजननेछयोच्चरितत्वज्ञानेवातथाबोधानुदयेनतयोः प्रति
बंधकत्वकल्पतायिहयाप्रागुक्ततात्पर्यप्रकारकनिश्चयत्वेनैवहेतुतायांलादनेनतस्यावश्यकत्वा
त् ॥ अर्थस्यप्रकारादिविशेष्यतादिविशेषणत्वेनभानाच्च ॥ नवाक्यस्यापूर्वत्वहानिरितितन्न ॥
तस्यापूर्वत्वेतद्विषयकशक्तिग्रहवत् ॥ तद्विषयकतात्पर्यनिश्चयस्याप्यसंभवात् ॥ शक्तिग्र
हेपिअर्थस्यप्रकारतादिविशेषणतयैवभानेनापूर्वत्वाक्षतेश्चाशुंकादिवाक्येतात्पर्यव्यतिरेकनि
श्चयेपिशाद्वबोधेनतदेतुत्वासंभवाच्च ॥ नचैश्वरतत्रतात्पर्यतस्यफलेकोभिदतयाप्राक्दृष्टेयत्वा
त् ॥ अतएवेश्वरासत्त्वनिश्चयवतामीमांसकादीनांबोधः वेदवाक्याद्वोधानापतेश्च ॥ नचतत्रा
ध्यापकतात्पर्यं ॥ भूर्वाध्यापकोक्तेतदभावात् ॥ मीमांसोपयोगस्तन्यायत्रन्यलाद्ववादिज्ञा
नस्यवेदजन्यशाद्वबोधेतत्प्राप्ताप्यनिश्चयेवहेतुत्वात् ॥ नचविज्ञातकवाक्यजन्यबोधेता

सर्वाधियोहेतुत्वेनशुकादिवाक्यस्यवेदस्यचातथात्वेननदोषइतिवान्व्यं ॥ विज्ञत्वस्मनियलत्वा
त् ॥ अपिचस्माद्वाक्यादर्थद्वयविषयकः शाद्वबोधोजायतेप्रकरणादितुकस्येतिजातीमइतिसा
र्वजनीनानुभवविरोधात् ॥ नतस्यशाद्वबोधहेतुत्वं ॥ पयआनयेत्कृतेः प्रकरणज्ञस्यदुग्धांवांनेयं
जलवेतिप्रश्नादिकंसंगच्छते ॥ नचतत्रपदार्थोपस्थितिरेवनशाद्वबोधइतिवान्व्यांपयः कर्मत्वमान
यनप्रेरणेतिवाक्यजन्यपदार्थोपस्थितावपितदायते ॥ सर्वत्रैवमेवायतौशाद्वबोधछेदायतेश्च ॥
एतेनमानसएवतत्रबोधइतिउपस्थितपदार्थानामसंसर्गाग्रहमात्रेणप्रश्नादिसिद्धिरितिपरास्ति ॥
शाद्वयामीत्यनुव्यवस्यच्च ॥ तात्पर्यनिर्णयादिरूपयोगस्तप्राप्ताप्यनिश्चयद्वाराप्रवृत्तावितिगृह्य ॥ नचै
मश्वतात्पर्यकत्वेननिर्णीतात्गेहेसैधवमस्तीतिवाक्यादेहेलवणिमस्तिनवेतिसंशयस्याप्युच्छेदायतिः ॥
तत्राप्राप्ताप्यसंशयेनतदनुच्छेदात् ॥ तदभावेत्वष्टापत्तिरेव ॥ तत्सत्त्वाभावज्ञानस्यान्यपरत्वज्ञानस्या
न्यपरत्वज्ञानस्यवफलबलात्प्रतिबंधकत्वमेवकल्प्यं ॥ यदितत्सत्त्वेतन्नर्थविषयबोधानानुभवः प्राप्ता

जेकगोरवस्यादोषत्वादिति चेन्न ॥ इद्व्यवहारिणीपस्थितविशिष्टेऽपदेशादिनावातद्गृहसंभवात् ॥ वस्तु
सादोयुष्माद्यर्थस्य कर्मत्वादिश्वसंसर्गशक्तिग्रहस्यैवमेवोपपाद्यत्वात् ॥ इदमेवाभिप्रेत्यार्थे विशि
संबंधग्रहणं चेत्समपदे ॥ लक्षणाधुदनाचेतस्यार्थे व्यस्ततत्तथेति वेद्याकरणमतो नमज्जने दोषि
ताः ॥ लक्ष्यतेनेति लक्षणं मनः पदे शो वा अपि भिन्नक्रमः ॥ वाक्येपीत्यर्थ इति दिक् ॥ एवं बटमानये
त्यादौ संसर्गरूपो वाक्यार्थ एव समुदायशक्यः ॥ इद्व्यवहारात्प्रथमतो विशिष्टे वाक्यार्थे शक्ति
ग्रहेऽपि आवापोद्वापाभ्यां पदार्थानां पदेषु शक्तिकल्पनात् ॥ वाक्यास्यपरिशेषेण संसर्ग एव न
सिद्धे ॥ तत्वाकांक्षादि सहकारेण ॥ पदेरेव सर्वगस्यापि मानोपयत्तौ तत्र वाक्यस्यापि शक्तिकल्पने मानात्
वोगोरव ॥ आकांक्षा च बटकर्मकानयनमित्यादिवोधे बटपदोत्तराम्यं दस्यततो धातोस्तत्तत आख्या
तस्येत्यादिसमभिव्याहारविशेषणां ज्ञानस्य कारणत्वरूपा ॥ तद्ज्ञानंकरणं ॥ अत एव बटः कर्मत्वमान
यनं कृतिरित्योदितो विपरीतव्युत्पन्नस्य बोधः ॥ अद्युत्पन्नस्य बोधोऽपपद्यते ॥ एतेन यत्पदं यद

र्थेन सह तात्पर्यविषयीभूतयदशार्थान्वयबोधजनकं तत्पदेन तस्य पूर्वत्वोत्तरेव तित्वादिरूपः समभि
व्याहारस्तादृशबोधे आकांक्षा तद्ज्ञानंकरणमिति परास्तं ॥ सधुत्पन्नाससद्युत्पन्नविभागी छेदाप
त्तेः ॥ यदितत्परिहाराय यादृशबोधे यत्समभिव्याहारकारणं तादृशबोधतत्करणत्वज्ञानमपि त
थेकच्यते ॥ तर्हि आवश्यकत्वात्ते वाकांक्षास्त ॥ यत्तु अकारणत्वनिश्चयः प्रतिबंधकः ॥ तत्पदव्य
तिरेकप्रयुक्ततात्पर्यविषयतावच्छेदकावच्छिन्नान्वयाननुभावकत्वनिश्चयो वा कारणं ॥ अत्र वि
शिष्टकारणमित्येके ॥ तदृशनिश्चयत्वेनान्वयानुभावामवप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविष
यकश्रोतृनिष्ठतात्पर्यज्ञानत्वेन बाहेतुत्वं विनिगमाविहरात् ॥ पृथगेवान्वयाननुभावकत्व
तात्पर्यनिश्चययो हेतुतेति तत्त्वमितितन्न ॥ बटमानयेत्यादितो बटपदाम्पदयोः प्रत्येक
हीतशक्तिकस्य तादृशानुपूर्विज्ञानादिमातो कारणत्वनिश्चयाभाववतश्च विपरीतव्युत्पन्नस्य
बोधायत्तेः गोरवाच्चः एतेनास्यापि परास्त इति चेन्न ॥ पदानां पदार्थेभ्यः शक्तिसिद्ध्यनाप

तेः॥ वृत्तत्वकारकवृत्तविशेषकबोधवृत्तपदज्ञानस्यतत्कारणत्वज्ञानस्यचकारणतयेवाशेषा
 त्॥ नचेश्वरेण॥ विषयत्वरूपशक्तेः कृतत्वेन किंचिदधिकं मम कल्प्यं॥ अस्माद्वाक्यद्वयं संसर्ग
 बोद्धव्य इति ईश्वरेण विषयत्वस्य ममापि कृतत्वात्॥ नच सानशक्तिः विनिगमात्ता विहरात्॥ नच
 जनकत्वस्य वदुपपदार्थवदितत्वेन तस्य कारणता वद्वेदकत्वापेक्षयातिरिक्तशक्तेरेव तत्त्वमुचित
 मिति वाच्यं॥ ममापि तुल्यत्वात्॥ अतिरिक्तपदार्थकल्पेते गोरवाच्च॥ यदितु जनकमत्वमेवाखं
 ज्ञेयाधिरूपं स्वि कृत्यतदेव शक्तिरिति ब्रूषे॥ तदा सिद्धो वाक्यकोटः॥ यदज्ञानकारणत्वरूपद
 शक्तिज्ञानस्येव तत्समुदायस्य कारणत्वरूपज्ञानवाक्यशक्तिज्ञानस्य हेतुतया स्वयाप्यप्युपग
 मात्॥ नच जनकतायाः शक्तिर्वेपदं शक्तमिति व्यवहारानापत्तिः न हि पदं बोधकारणमपि तु
 तदज्ञानमिति वाच्यं॥ अनुमितौ लिंगस्येव सज्ञानद्वारा तस्यापि तत्त्वात्॥ एवं चाक्यशक्तिरेवा
 कांक्षेतिरपरिमाधामात्रमवशिष्यते॥ अतएव ससर्गो वाक्यार्थ इति किंवदन्ति संगच्छते॥ प्रा

थमिकशक्तिग्रहस्य च सर्वथानवाधः॥ अतएव च समासग्रहणवाक्ये निव्यासिवारणायेति भा
 व्यादिग्रंथाः संगच्छते॥ तदुक्तं हरिणा॥ अशाद्वेयदिवाक्यार्थः पदार्थोपितथा भवेदिति॥ केचि
 तु वृत्तमानयेत्यादावप्येकैव शक्तिर्विशिष्टवाक्यार्थनिरूपिता समुदाये व्युत्पन्नानां ततएव बोध
 स्यानुमविकत्वात्॥ व्यवहाराधीनप्रथमव्युत्पत्त्या समुदाये विशिष्टनिरूपिताया एव शक्तिर्य
 हाच्च॥ नवावापोदापमयामवयवशक्तिनिर्णयेन तस्याप्रामाणिकत्वमिति वाच्यं॥ असंजात
 विरोधित्वेनोत्तरकालजस्येव तत्त्वकल्पनात्॥ हरेवेत्यादौ तथावश्यकत्वाच्च॥ नच विशिष्टश
 क्तिज्ञानेनैव प्रागुक्तरीत्या शक्तिग्रहादोषे भविचारः॥ तदुक्तं तदग्रहे विशिष्टशक्तिग्रह
 मात्रेण बोधेत वाप्यभिचारात्॥ विशिष्टशक्तिग्राहके नियमतस्तद्ग्राहकत्वस्यापि स्वीकारा
 न्न दोष इति चेत्तर्हि ममापि न दोषः॥ तथा हि तदादिवत्कारकविभक्तेर्विशिष्टपदधातपदयोः
 विशिष्टयोः कारकविशिष्टक्रियाबोधकत्वमिति सामान्यतः शक्तिग्रहेनोत्तरपदविशेषसम

निव्याहारज्ञाने सति तात्पर्यवशात्पदार्थविशेषविशिष्टक्रियाबोध इत्यभ्युपगमेन त्वयापि सामान्य
तः कार्यकारणभावांगीकारेण तदपरेन समतो बटमित्येतावतापि बटकर्मत्वबोधदर्शनात् ॥ तस्य
तत्र शक्तेरावश्यकत्वेन तथैव तद्बोधसंभवे पुनः समुदायशक्त्येव तद्विषयतत्त्वकल्पने मानाभा
वात् ॥ विशेषविशिष्टक्रियाबोधाद्यप्यपदशक्तेस्तावाप्यावश्यकत्वात् ॥ कारकत्वविभाक्तित्वधा
तुत्वाद्यजानतां तथा शक्तिग्रहासंभवाच्च ॥ तस्मादस्य यथा शक्तिग्रहस्तस्य तत एव बोधः अव्य
वहितोत्तरादिनिविशेन च कार्यकारणभावे व्याभिचारपरिहारः वाक्यशक्त्येव होपिकस्य विद्विषि
ष्येव कस्यचित्कारकत्वादित्यजानतः प्रागुक्तरीत्यैव सामान्यतः कस्यचित्प्राकारांतरेणेवेत्यनि
यत एव सच तत्तत्स्य दार्थ्यनिष्ठप्रकारतानिरूपिता तत्तत्पदार्थतिष्ठविशेष्यतानिरूपिता च व
सांसर्गिका विषयता तदश्रयत्तत्तदर्थे स समुदायः शक्त इत्येवं विशेषणविशेष्यभावापन्नार्थे
एव ॥ एतेन स्वतंत्रवृत्तिज्ञानाद्विशिष्टवत्पदार्थोपस्थितो सत्यां विशेष्यविशेषणभावव्यत्यास

न्यः स्यादित्यपास्तम् ॥ ज्ञातिशक्तिवदिसंसर्गच्छति धर्म एव वाक्यस्यापिशब्दो बोध्यः ॥ यच्च विशि
ष्टशक्तिग्रहे पदशक्तिग्रहः कारणप्रत्येकपदशक्तिग्रहाभावे वाक्यार्थबोधस्य जायमानत्वात् तत्स
त्वे अपूर्ववाक्यश्रवणे पितस्य जायमानस्याच्चेति तदसारं यावाक्यशक्तिग्रहे तद्भावो देवाद्येतद्भा
वोपपत्तिः तस्य त्वेव जायत एव अत एव समुदायव्युत्पत्त्या समुदायार्थबोधेपि व्याकरव्युत्पत्तिवि
भागा सामर्थ्याभावो नुभवसिद्धः संगच्छत इत्याहुः न च वाक्यशक्त्यंगीकारे समभिव्याहारान्त्ये
न गौरमप्रामाणिकत्वात् ॥ तथापि तावत्कार्यकारणभावावश्यकत्वाच्च ॥ ननु घटप्रकारकशाब्द
बोधमात्रे घटार्थकपदोत्तरसार्थकप्रत्ययनिपातान्यतरजपोपस्थितिर्हेतुः ॥ एवं विशेष्यतासं
बंधेन कर्मस्वविषयका शाब्दबोधमात्रे कर्मत्वार्थकप्रत्ययप्रकृतिजन्योपस्थितिर्हेतुरितिसामान्य
त एव कार्यकारणभावः न च घटः कर्मत्वमित्यतो विपरीतव्युत्पन्नस्य तथा बोधादध्यभिचारः
घटबोधकपदोत्तरपदजन्यज्ञानत्वेन कर्मत्वबोधकप्राग्वर्तिपदजन्यज्ञानत्वेन च हेतुत्वाददोषः
न चैवमपि पृष्ठादिलाकृतिघटपदे घटितघटमानयेति वाक्यात् ॥ तथा बोधवारणाय घटबोध

कत्वघटबोधफलहितत्वंनिवेश्यम् एवंवान्योन्याश्रयात् ॥ तादृशकार्यकारणभावग्रहासंभवइतिवा
 च्यम् तत्रघटस्मृतिजन्योपस्थितभावोदेवतथाबोधवारणेनस्वरूपयोग्यत्वनिवेशोपि कृत्यमा
 वदितिवैकर्म्यत्वंघटंअमृबटइत्येतादृशमभिव्याहारव्युत्पन्नानांतत्तस्तथाबोधेवाभिचारात्
 व्युत्पन्नासद्युत्पन्नविभगिच्छेदापत्तेश्चनचतादृशहेतुताज्ञानस्यापिकारणत्वान्नदोषइतिवाच्य
 म् ॥ समान्यविधतज्ञानस्यापिसत्वात् ॥ नचतत्तद्युत्पत्तिविशिष्टशाब्दबोधेततद्युत्पत्तिहेतुः
 तद्गीजनकत्वज्ञानंचव्युत्पत्तिः ॥ व्युत्पत्तिवैशिष्ट्यंपंचस्वाव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसामानाधिक
 रणयोभयसंबंधेनेतिनदोषइतिवाच्यम् ॥ अनंतकार्यकारणभावतादवस्थ्यात् ॥ प्रत्ययत्व
 निपातत्वाद्यज्ञानतस्तथाकार्यकार्यकारणभावग्रहासंभवाच्चनिरूपकत्वादिसंबंधरूपवाक्या
 र्थस्यैकत्वात् ॥ तद्रूपवाक्यार्थविषयातद्बोधकसर्ववाक्येष्वेकेवशक्तिः कार्यस्यैक्यात् ॥ पर्याये
 धिवघटमानयेत्यतः पटकर्मबोधाभावस्तपटस्यपदादनुपस्थितेरित्यपिवदतिनन्वस्तवाक्ये
 तद्बोधकतयेष्टाविषयत्वादिरंतुतस्यवृत्तित्वेकिंमानमितिचेत् ॥ विनिगमनाविहेरकार्यका

रणभावलाघवंचेतिग्रहणः तथाहिमनमतेतद्गुर्मावच्छिन्नतद्विषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रति
 तद्गुर्मावच्छिन्नतन्निरूपितवृत्तिविशिष्टज्ञानंहेतुरित्येकएवकार्यकारणभावः तवतुसांसर्गिकविष
 यताशालितद्विषयकशाब्दबुद्धौआकांक्षाज्ञानकार्यकारणभावआधिकवृत्तिज्ञानकार्यकारणभा
 वेचप्रकारताविशेष्यतयोर्विशिष्यनिवेशाद्व्यपरांचगौरवंविशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनग
 हीतशक्तिकात् ॥ घटत्वपदात्घटत्वविशिष्टघटबोधवारणायतद्गुर्मावच्छिन्नेति ॥ तद्वृत्तिवैशिष्ट
 पंचस्वविषयकोद्गुसंस्कारसामानाधिकरण्यस्वाश्रयविषयकत्वोभयसंबंधेनज्ञानेबोध्यम्
 अतोनागृहीतवृत्तिकस्यबोधः ॥ नापिपदाद्यज्ञानवत्तद्व्याहुः अपरेतुअनंतकारणमिविषुव
 त्तिप्रवेशपेक्षयांतत्पदादिज्ञानत्वेनैवहेतुतास्ततावेतेवघटत्वपदात्घटबोधस्यवारणात् ॥ वृ
 त्तिज्ञानकार्यकारणभावस्तविषयाशाब्दवृत्तिज्ञानंकारणमित्येकएवअतएवदरासंयोगवानि
 त्यन्तोसंयोगसंसर्गकोबोधः परस्यतुवृत्तिज्ञानकार्यकारणभावेप्रकारताविशेष्यतान्यततरसं
 बोधेनोत्येवतिवेशाद्गौरवं संसर्गबोधेनेआकांक्षाज्ञानकार्यकारणभावकल्पनागौरवंच न

चरन्तेः शक्तिलक्षणान्यतरूपतया कार्यकारणभावद्वयम् तत्र व्यभिचारधारणाय व्यवहितोत्तरत्वे नि
 वेदा आवश्यक इत्येक एवेत्यसंगतमिति वाच्यम् तवापि संमत्वात् वस्तुतस्तु बोधकत्वातिरिक्ताल
 क्षणात्तस्मिन् क्षणानास्ते वेत्याहुः व्यक्तिस्थानीयाय ते रभावात् कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य जायमानत्वा
 च शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नैशष्टज्ञानं कारणमिति यदादिज्ञानं कार्यकारणभावोप्येक एवेत्याहुस्तदुभयमपि
 चित्त्यं भगद्गीता शक्तिकयत्किंचीसदज्ञानसत्त्वे पत्किंचिद्विषयकशक्तिग्रहवत्तो बोधापत्तेरित्यपरे ए
 तेन विशेष्यप्रकारसंसर्गसाधारणविषयतासत्त्वे मानाभावेन विशेष्यादिप्रितपव्यवहारानुरोधेन
 विशेष्यतादित्रयसावश्यकत्वेन विषयतेतिसानान्यशष्टेन त्रय्या एवाभिधानसंभवाच्च विषयवि
 तयस्य कार्यकारणभावो निवेशायेक्षयादि शो निर्वेश एवलाघवम् ननु यद्यपि विषयतान
 विषयस्वरूपा घटो विषय इत्येतो घटस्वरूपवानित्यत इव बोधानापत्तेः अतीतानागतज्ञानादे
 विषयरूपविषयताविरहेण निर्विषयत्वप्रसंगाच्च घटत्वादिनानिर्णयेपि विषयो न वेति संदेहा
 च घटभूतलसंयोगौ नुयोगित्वादीनीत्यादिसमूहालं वन घटवद्भूतलमिति विशिष्टबुध्योर्वैलक्ष

ण्यानुपपत्तेश्च ॥ तथापि ज्ञानस्वरूपे वसानातिरिक्तामानाभावात् गौरवाच्च एवं च तत्तज्ज्ञानसंबन्धेन शाष्ट
 त्वमेकावर्थात्तावच्छेदकमिति च गौरवम् नवज्ञानस्वरूपत्वे घटवद्भूतलमित्यादिज्ञानरूपितानां घटभूत
 लादिदृष्टिविषयतानामभेदाय सातादृशज्ञानानंतरघटप्रकारकज्ञानमिति वद्भूतलप्रकारकज्ञान
 वाहनमित्याद्यनुव्यवसायापत्तिः किंचिद्व्यटपटावितिसमूहालं हनजज्ञानस्य धर्मत्वपत्तिः पटनिष्ट
 तज्ज्ञानरूपविशेष्यताया घटत्वप्रकारकतानिरूपिततद्रूपविशेष्यत्वाभिन्नत्वेन तस्य घटत्वादिनि
 ष्टप्रकारतानिरूपिततदभाववत्पटादिनिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वात् ॥ अपियथाज्ञानं स्वरूपेण घटा
 दिना संवद्भूमिति घटादिविषयकत्वव्यवहारमाधत्ते तथा स्वरूपेण कालादिनापि संवद्भूत्वात् द्विषयत्व
 व्यवहारमप्यादध्यात् ॥ किंच ज्ञाने घटे विषय इत्येतो बोधानुपपत्तिरेकस्य निरूप्यत्वनिरूपकत्व
 योरसंभवादिति वाच्यम् ॥ घटवद्भूतलमित्यादिज्ञानानां घटादिनिष्टप्रकारताभूतलादिनिष्टवि
 शेष्यतारूपत्वांगीकारेपि फलवलात् ॥ अनुभवलात् घटनिष्टविशेष्यताभूतलनिष्टप्रकारता

प्रनामकत्वादोषः॥ अन्यथातिरिक्तत्वांगीकारेपितज्ज्ञानानां घटानिष्टप्रकारतानिरूपकत्वबलनिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वं कुतीनेति प्रश्ने सूकतेवतवोत्तरं स्यात्॥ एवं समूहालंबनस्य घटत्वनिष्टप्रकारतानिरूपितघटनिष्टविशेष्यतात्मकत्वेपितनिरूपितनिष्टविशेष्यतानात्मत्वान्नभामत्वं ज्ञानस्वेननिरूपकस्यविषयतात्वेननिरूप्यसंभवाच्च॥ नचज्ञानस्वरूपस्यज्ञानाघजन्यत्वात्ततः पूर्वज्ञातइतिप्रतियोग्यतिरितिवाच्यम्॥ ज्ञानसत्त्वेइष्टापत्तेः तदभावेस्वरूपाभावोदेवप्रतीत्याभावोपपत्तेरितिचेन्न॥ ज्ञानव्यक्तीणांमनुगत्वेनानुगतकार्यकारणभावासंभवस्यतदवस्थत्वादित्ययास्तम् विषयतात्वस्यातिरिक्तस्यांगीकारेणानुगमसंभवाच्चविषयोविषयइत्याधनुगतव्यवहारेणप्रागुक्तकार्यतावच्छेदकतयाचातिरिक्तैकविषयतायाअव्यंगीकारेकृत्यभावेत्याहुः नन्वाक्यशोस्तीतिवाक्यंशृण्वतआकाशपदवृत्त्यंशेउद्बुधसंस्वारस्यततएवपदात्समस्तवायेनस्मृतेआकाशेतद्विषयशाष्टबोधपतिरितिचेन्नप्रकारताविशेष्यतातत्परलंबंधेनशाष्टप्रतितेनैववृत्तिजन्योपस्थितेरपिहेतुत्वेनादोषात् नवघट 5

मानयेतिवाक्यस्यहलिनंचत्यमूहालंबनविधायास्मरतोपदादिभ्योघटादेस्तिनश्चहस्तियकस्यसमूहालंबनस्मरणेसन्तिघटानयनबहुस्तियकस्यापिशान्दबोधविषयतापत्तिः समूहालंबनस्मरणेसन्तिघटानयनबहुस्तियकस्यशाष्टबोधविषयतापत्तिः समूहालंबनरूपदार्थोपस्थितोवृत्तिजन्यत्वमत्वादितिवाच्यम्॥ शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावेसमानविषयत्वदानेनाक्षतेः यत्तुविषयतयाशाष्टप्रत्येकतेनसंबंधेनवृत्तिजन्योपस्थितिहेतुरितितन्न॥ अनुपस्थितस्यैवसंसर्गस्यभानमिति सकलतां त्रिकसिद्धान्तविरोधपतेचकिंवाक्यज्ञानकार्यतावच्छेदकंविशिष्टबुद्धित्वमेववाच्यम्प्रागुक्तयुक्तेः तथाचोपस्थित्येवकृतकृत्यतयाशाष्टबोधोद्बोधापत्तिः॥ तादृशज्ञानद्वयस्यानुभावविरुद्धत्वाच्चनत्वेवमपिपदार्थोपस्थितिसमयेवाक्यार्थोपस्थितिरपि कृतानतेनवाक्यस्यापिसंबंधगृहात्॥ किञ्चपदापदार्थानामववाक्यार्थस्यापिस्मरणमेवस्यान्नानुभावः संबन्धिज्ञानतयैवदज्ञानानवत्तदुपयोगित्वादितिचेन्नपरत्वलात्पदार्थोपस्थितेः पूर्वोपस्थितातोवाक्यार्थो शिनुदोषकासमवधानकल्पनात्॥ एवंस

लादौहरेवेत्यादौचविशिष्टशक्त्येवससर्गांशोऽद्वोधकासमवधानात्प्राक्यदार्थोपस्थितिमात्रम् ॥ ततस्त
 दंशोप्युद्धोधकसमवधानेतद्विषयवाक्यार्थबोधः ॥ अतएवापूर्वोक्तार्थ इतिप्रवादः संगच्छेते अप
 र्यत्वअंशवोधप्रकृष्टणवर्तितज्ञानकशाब्दन्यस्मृत्यविषयत्वमित्याहुः यत्तुकिञ्चित्पदितनवाक्या
 र्थप्रतीरनुभवत्वाभावात् स्वर्गनरकादिकशाब्दतोपितदनुभवामीत्यप्रतीतिः ॥ तस्माच्छाब्दत्वंजा
 तिविशेषएवानुभावलात् कल्प्यतेनानुभवत्वव्याप्यम् किञ्चवाक्यज्ञानस्यतादृशविजातीराज्ञा
 नत्वमेककार्यताऽवच्छेदकमतोनतः स्मृतिः ॥ अन्यथतवापिवाक्येनाकांक्षारूपसंबंधस्यतत्वात्ततः
 स्मृतिजननारांकादुरद्वैरेवस्यात् एतदेवपदार्थोपस्थितिकार्यतावच्छेदकम् नैवेवमस्यास्मृति
 त्वात्समभिव्यवहारकारणत्वज्ञानांशोऽनुद्धुद्धुसंस्कारस्यापिवाक्यार्थबोधः स्यादितिवाच्यम्
 फलानुरोधेनतत्राप्युद्धुद्धुसंस्कारहेतुत्वकल्पनात् ॥ पदार्थोपस्थितिश्चस्मृतिरेवएवंचकेवलबटप
 दात् ॥ ब्रह्मविशिष्टस्मरणमेवनशाब्दबोधइतिनतत्रवृत्तिजन्योपस्थित्यपेक्षा ॥ एवराजपुरुषइत्या ३०

दिवृत्तावेकार्थीभावकल्पनासामर्थ्येनपदार्थोपस्थितिसयेएवसंसर्गांशोपिनियमतद्वोधकसमवधा
 नकल्पनाद्विशिष्टविषयेवपदार्थोपस्थितिः ॥ शब्दज्ञेयत्वमात्रेणपरतस्यामपीतरस्मृतिविलक्षण
 शाब्दामीतिव्यवहारोबोध्यः नतुवाक्यज्ञानेपदार्थोपस्थितिकार्यतावच्छेदकीभूतजातिविशेषा
 क्रांततातस्याइतिबोध्यम् ॥ यत्तुपदार्थोपस्थितेः स्मृतित्वेस्मारकतातिरिक्तमूलभूतसंबंधक
 ल्पनापत्तिः एकसंबंधिज्ञानंक्षपरसंबंधिस्मारकम् नतुसएवसंधहस्तिपकादिषुतथादर्शनात् प
 दार्थयोस्तबोधकतैवसंबंधः तद्विस्तृतिशक्यभावस्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ बोधश्चत्वन्मतेपदात्म
 तिरूपएवतान्येइतिस्पष्टमेवेतितनपदज्ञानस्योभयसाधारणतदर्थविषयबोधकत्वंकार्यता
 वच्छेदकमितिस्मारकतातिरिक्तशाब्दबोधजनकत्वरूपस्यसंबंधस्यत्कृत्यत्वात् ॥ पदेहिपदार्थो
 पस्थितोतैरेववाक्यशक्तिसहकारेणपदार्थविषयकस्तेत्संसर्गविषयकश्चशाब्दबोधजन्यते
 इतिक्रमइत्यत्वंविस्तरेणयत्तुमिमांसकाः लक्षणयेवोपपवाक्यार्थशक्तिकल्पनानयुक्ता नवा

पूर्वत्वात् ॥ प्राग्विज्ञातहरिद्रानामकनदीविशेषेण पुंसां हरिद्रायां नघां घोष इति वाक्ये श्रुतेन दीपद
समभिव्याहारेण तदानीमेव हरिद्राशब्दस्य नदीविशेषशक्तिग्रहपूर्वकं नदीलिङ्गात्तत्संबन्धित्वेनाव
गततीरप्रत्ययवत्संदेहपदार्थानामुपस्थितौ आकांक्षाज्ञानादिसाविद्यान्ततएवोपस्थिते वाक्यार्थे
तद्ग्रहसंभवात् ॥ तथोपस्थितस्यापि वृत्त्यानुपस्थितत्वान्न संबोधः शाब्दइति शाब्दत्वप्रकारकबो
धानुभवात् मध्ये लक्षणाग्रहः सच स्वबोध्यसंबन्धितया तदुपस्थितिः स्वबोध्यसंबन्धिनः स्वा
बोध्यस्योपस्थितेरेव प्राचीनतपेलक्षणात्वात् ॥ यद्वा स्वसंबन्धिपदार्थबोधकं वाक्यमिति त
द्ग्रहः तीरसंबन्धिप्रवाहाबोधकं गंगापदमिति यावत् ॥ लक्षकत्वं च स्वसंबन्धार्थबोधकत्व
मेव बोध्यसंबन्धएव चलक्षणापदजन्यपदार्थोपस्थित्याकांक्षाधसहकृतप्रणबोधकत्व
वाधिगतार्थागतत्वं मिति न वेदस्यानधिगतार्थगन्तारूपप्रामाण्यहानिरितितन्न तादृग्बो
धद्वयानुभावात् ॥ अनुपपत्तिसंधानाभावेन लक्षणाय अयोगाच्च तात्पर्यान्यथानुपपत्त्या

लक्षणेत्यपि वक्तुमशक्यम् ॥ तस्य सर्वात्राहेतुत्वात् नियमतः पूर्वतात्पर्यज्ञानस्यापि कल्पनापेक्ष
या शक्तिकल्पनापेक्षया शक्तिकल्पनाया एवोचित्यात् वस्तुतस्तशक्यसंबन्धएवलक्षणानबोध्य
संबन्धइति एकार्थिभाववादे प्रपञ्चितम् तथावत न तेलक्षणावक्तुमशक्येवेति द्विक् यत्तु वाक्यार्थे
वाक्यस्य निशक्तिः किन्तु पदानामेवान्वितेति शक्तिः ॥ पदैरेव तदर्थप्रतीत्युपपत्तौ वाक्येपि शक्तिक
त्वे मानाभावात् किंच वृत्तिविषयत्वं विना शाब्दबोधविषयत्वासंभवात् वाक्यार्थविषयावृत्तिर
वेश्यस्वीर्यासावाक्तिरिक्ता गोरवान्नेति ह्रस्विपदार्थशक्तिरेव तद्विषयाकल्पते ॥ पदानां च सामा
न्यइतरान्वितेशक्तावपि विशेषाविषयसामान्यबुध्यमानतत्पदसामाशक्तिनिरूपितान्ववि
शेषबोधः सिद्ध्यति एतेन पदानामेवेतरान्विताभिधायकत्वबटादिपदस्येतरान्वितेशक्तिग्रह
वतो बटमानयेत्यानुपूर्वोक्तानवतः प्रागुक्तकार्यकारणावाग्रहवतोपि बटकर्मकमानयनमिति
बोधापत्तिः किंच विशेष्यविशेषणान्विनिगमनाविहरात् सामान्यतः शक्तेयेतरान्वितोपबटः

इतरान्वितकर्मत्वाम् तथानयनंतथाकृतिनयनम् तथाकृतिरित्येवंबोधकतुष्टयापत्तिः ॥ नवटीयं कर्म
 त्वमिति च वटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत इतरान्वितकर्मत्वादो शक्तिग्रहवतस्तथा बोधपत्तिश्च
 तिनिरस्तम् किञ्चैकपदप्रयोगेऽप्यन्वयविशेष्यस्य नियमेन जिज्ञासादर्शनात् तस्याश्च अन्यसा
 मान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमात् तज्ज्ञानस्थरादादन्यतोऽसंभवाच्च दृष्टवान्वितमभिधत्ते ॥ नवापूर्वत्व
 म् ॥ विशेषतः पदार्थांतरवदितस्य तदन्वयविशेषरूपवाक्यार्थस्य प्रागनुपस्थितामपि अन्वितत्वा
 दिसामान्यधर्मप्रकारेणाप्राकट्यस्थितेः कलभात्वात् ॥ शक्तिरितित्वयुक्तत्वेमेव पदार्थांतरस्य
 पदांतरलभ्यतया तदृशांतरभावेण शक्तिग्रहस्यानुपयुक्तत्वात् ॥ वट इत्यतो वटमात्रबोधस्तथा
 क्तिप्रमादित्याहुः तन्न वटादिपदज्ञानस्य वटान्वयोभायविषयकशाब्दत्वापेक्षया वटविषयक
 शाब्दत्वस्य कार्यताऽद्धेकत्वेलाववात् ॥ विज्वलत्वेन येशक्तेः स्वीकारेऽपि विशेषबोधस्य सममि
 व्याहारस्य कारणात् स्वीकारे तथा कार्यकारणमिवागवतो बोधवारणाय तद्ग्रहस्यापि कारणत्वं १२

स्वीकारे विपरीतगौरवापत्तेः ॥ वाक्यशक्तेः सिद्धत्वाच्च जिज्ञासापि पार्थवाक्यार्थयोर्नियमस्य पूर्वग्रहा
 फलविशेषदर्शने रसविशेषजिज्ञासावदुपपन्ना ॥ ननु तद्वदेव तर्ह्यत्रापि जिज्ञासानियमो न स्यादिति
 वेदिष्टापत्तेः किञ्चानयोः संसर्गविशेषज्ञानमेव त्वितीष्टाया तादृशज्ञानधर्मिकेष्टसाधनताज्ञा
 नस्य हेतुत्वेन तस्य च विशिष्टवैशिष्ट्यबुधितया विशेषणात् ॥ वद्धेदसामान्यस्य धर्मज्ञानस्येव
 तद्विशेषणज्ञानानुरोधात् ॥ ज्ञानेष्टयोः समानविषयत्वेन हेतुहेतुमद्भावाच्च विशेषस्याणुप
 स्थिति एव स्य की ॥ नवविशेषरूपेणापि ज्ञाने सिद्धसत्वाज्जिज्ञासोद्धेदः अज्ञातरूपेण तु कारणमि
 वदेवन जिज्ञासेति वाच्यम् ॥ सिद्धः स्वरूपतो न प्रतिबंधिका किंतु सिद्धत्वप्रकारकज्ञानमेवेतथा
 अतएव चैत्रस्य ज्ञानं भवत्विति छाया मजाते च तस्य ज्ञाने तस्य ज्ञानं जातमिति सिद्धत्वज्ञानादि
 शानिष्टवृत्तिः संगच्छते ॥ यदितु अन्वयसामान्यज्ञाते समविशेषात्त्वयस्य ज्ञानमित्युच्यते तर्हि
 अन्वयसामान्यस्यापि तथैवोपस्थितिसंभवात् ॥ प्रस्थितमन्वयशक्त्या ॥ न चैवमनुमानेनैव सं

सर्गोपस्थितिसंभवेन शब्दप्रामाण्योपबृंहः ॥ नानुमितं न साक्षात्कृतं किंतु शब्ददेवावगतमित्यभा
वादाकांक्षाज्ञाननिर्वाविशेषविशेषणभावानुरोधाच्च ॥ तत्तद्रूपेणानुरोधाच्च ॥ शब्दस्यातिरिक्त
प्रमाणत्वात् ॥ श्रुणोमिशब्दयामित्यनुव्यापिसायप्रयोजिकायाः विलक्षणानुभावसिद्धायाः शा
ब्दजातेस्तद्विच्छिन्ने आकांक्षादिज्ञानहेतुत्वस्य च कल्पनावश्यकत्वेन तद्रूपेणानुमितित्वकल्प
ने व्यातिस्मृतिादिकल्पने मानाभावाद्गौरवाच्च ॥ किंच सिद्धिसत्वेऽपि शब्दबोधोदयेनानुमिति
श्चाउदयेन सिद्धिप्रतिवध्यतावच्छेदककोटेशब्दबोधातिरिक्तत्वविशेषणदाने गौरवात् ॥ अ
पि च वद्वादे शब्दानुमितरपस्य शब्दानुमितेरसंभवाच्च ॥ न च गौरस्तितावन स्वधर्मिकान्व
यबोधनकूलांकांक्षाश्रययदोपस्थापितत्वात् तद्वदित्यनुमानं सलभमिति मिति वाच्यं ॥ गवा
देः पदोपस्थोपितत्वाद्यभावाग्रहदशायां गौरस्तीत्यादिति बोधानापत्तेः ॥ पदजन्या हि पदा
र्थोपस्थितिः स्वरूपसत्येवान्वयबुद्धानुपयुज्यते ॥ ननु ज्ञाताप्रमाणाभावात् ॥ पदेरनुपस्थापित १३

स्थापितदुपस्थितत्वरग्रहादत्वपधीप्रसंगाच्च ॥ न च गोपदं ॥ अलित्ववद्गोज्ञातपूर्वकोङ्कारणवि
षयो लिपदसाकांक्षपदत्वाद्यन्नेयवं थाकाशानित्यनुमानमिति वाच्यम् ॥ गवादिपदानां ज्ञानपूर्व
कोच्चारितत्वाधनावनिश्चयदशायां ज्ञायमानसर्वजनीनानुभवसिद्धबोधस्यासंगत्यापत्तेः गवा
दिनिष्ठमुरव्याविशेष्यताशालिबोधस्यैव मप्यपपादनाच्च ॥ एतेन यठितविस्मृतशास्त्रस्य बोधा
दर्शनाद्वक्तिस्मरणहेतुरुदुद्रशक्तिशंस्काएवेतमनद्वयेऽपि जनकतायाः शक्तित्वनयेशप्रमाण्याडेहः ॥
जनकताया व्याप्तिवदितत्वा निपतत्वाद्वा ज्ञाने व्याप्तिज्ञानं ज्ञातमेवेति अनुमानविधयेव प्रामाण्यं
स्यादित्यपालम् ॥ जनकदितव्याप्तेः कार्यकारणयोः सत्वेन तादृशज्ञापनानपदेन स्वकार्यता
दर्शनाबाधतमिति वपिविलक्षणाविषयताशालि अर्थबोधासंभवात् ॥ न हि व्यवसायेण
दर्शी विषयनातादृशी अव्यवशायेऽत्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनामापि अयं बटो बटमहं ज्ञानमित्येव
ज्ञानाकारइत्याहुः ॥ यदित्वन्वितेशक्तिरित्यस्य पदांतरार्थेनान्वितः पदार्थ एव पदेरनुभाव

अतननुपदार्थमात्रमित्यर्थस्तथाहियदनामन्वयानुभावजनकत्वमेवशक्तिः एकैकपदार्थोपस्थितिस्मृ
 तिरूपा॥ एकसंबन्धिज्ञानस्यापरसंबन्धिस्मारकतातीयाहस्तियकादिसाधारणत्वात् अन्ययानु
 भावजनकत्वरूपस्यमूलसंबन्धस्यविषयमानत्वादित्युच्यते॥ तर्हि सिद्धैववाक्यशक्तिः॥ तथा
 हिसाशक्तिर्नेकपदेकेवलवदपदादपिअन्वयानुभावापत्तेः॥ अन्वितोवदइतिबोधस्ततोनुभाववि
 रुद्धएव॥ समुदायेतत्स्वीकारेनुसिद्धमस्मन्मतम् इत्यन्यत्रविस्तरः॥ यन्नुपदार्थस्तस्मृतिर्वाशब्द
 बोधेहेतुः ननुपदज्ञानंव्यभिचारात्॥ तथाहिअश्वत्वाद्यनुपहितश्वेतत्वंपश्यन्॥ तस्मिन्ने
 शेहेषाशब्देनाश्वंरुराशब्देनगमनंचानुमिमानोनुपलब्धिप्रामाणेनतत्पदेदेशे श्वेतत्वाद्यन्वययोग्य
 स्यवस्त्वंतरस्याभावंज्ञानंनुरुषएवंकल्पयतिअत्यान्वयसाक्षात्प्राप्तांश्वेतत्वादीनामिथोन्वयंविना
 नुपपन्नत्वधीसहकृतमाकांक्षाज्ञानादिसहकृतंचज्ञानतेषामिथोन्वयपराद्वबोधेकारणमिति
 अनुपपन्नत्वधीश्वैवंश्वेतत्वंतद्देशेदृश्यमानमश्वान्यासंसर्गित्वेनप्रतीयमानश्वसंसर्गित्वंवि १६

तानुपपन्नमिति॥ एवंघावनेप्यनुपपत्तिर्बोध्य॥ अयंभावःअर्थज्ञानंशाब्दसामान्यकारणंविशेषक
 रणंनुक्त्वित्यदज्ञानादिकंतत्कार्यतावच्छेदकंचतदुत्तरशाब्दत्वंक्वचिदनुपपत्तिज्ञानं॥ तत्कार्यतावच्छे
 दकंचतदुत्तरशाब्दत्वमिति नव्यभिचारः॥ उक्तंचा॥ पश्यतःश्वेजिमारूपंहेषाशब्दंचशरणवतः॥
 रुरविद्वेषाशब्दंचश्वेतोरबोधावतीतिधीरिति॥ तन्नअनुमानेनैवनिर्वाहात्शाब्दपामित्यनुव्य
 वसायाभावाच्च॥ नन्वेवमपिवर्णसमूहरूपपदवाक्येणोज्ञानसंभवि॥ उत्पत्तिपक्षेऽपि व्यति
 पक्षेवाएकदातदातदभावात्॥ तयोक्रामिकत्वादितिचेन्ने॥ उत्तरवर्णप्रत्यक्षकालेव्यवहितो
 त्तरत्वसंबन्धेनपूर्वपूर्ववर्णेर्गृह्यतेएवमुत्तरोत्तरप्रत्यक्षवर्णप्रत्यक्षकालेपूर्वपूर्वोपस्थितिर्विशि
 ष्टतद्वर्णवत्वमुत्तरवर्णेर्गृह्यतेएवमुत्तरोत्तरवर्णेप्रत्यक्षकालेपूर्वपूर्वोपस्थितिर्विशिष्टत
 द्वर्णवत्वंगृह्यतइतितयोःसंग्रहत्वात्॥ अतःसरोरसःनदीदीनजएजेत्यादौबोधविशेषः॥
 यन्नुपपत्त्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतांत्यवर्णप्रत्यक्षसामग्र्यासदसदनेकविषया

पश्यतीतिः स्मृतिप्रत्यक्षालिका ॥ असवक्तृमोपहितानामेवनेमासाज्जावगाहना ॥ अहमव्युक्त
 कथोरविशेष इति ॥ वच ॥ अनुसवस्मृत्योः कमेनियमाभावात् ॥ दृश्यतेवर्षेवपुरमुहमनस्मृता
 मिद्वेचुल्लुहलस्यस्मरणं ॥ किंचसंस्कारस्मृत्योः ॥ समानविषयत्वात्तमस्यवसंस्कारविषय
 जेनल्लसगाविषयत्वादित्याहुः ॥ अत्रेदंबोध्यां ॥ निरूपितस्फोटनेदत्रयंनवादिर्निर्देतव्यवास्थुतं
 ॥ किंतुबोधनेदेनकस्यचित्प्रत्ययोः प्रत्येकांततदर्थशक्तिग्रहादोघेनकस्यचित्प्रत्ययिना
 चिद्वक्तृवत्तादिर्निर्देतदग्रहादोघेनकचित्तत्समुदायेतद्ग्रहादोघेनदत्रपणामप्यावश्यकत्वात् ॥
 कार्यकारणताविव्यभिचारस्तुअव्यवहितोत्तरत्वादिनिवेशेनवार्यः ॥ इयांस्तुविशेषः ॥ सर्वस्या
 पित्तत्तत्संसर्गविषयः शक्तिग्रहस्तत्तत्समुदायेसोपिविजातीयवाचचकएवनस्मारणादितितत्त्वा
 म् ॥ इति सरवएवउपवावाक्यस्फोटयोस्तत्वम् ॥ वर्णमालाणामेकंपदमेकंवाक्यमितिप्रतीति
 स्तदेवेदंपटपदंतदेवेदंबटमानयेतिवाक्यमित्यादिप्रतीतिश्चवर्णातिरिक्तमेकमखएउपदवा

१५

क्यंवावर्णव्यंग्यमवश्यंस्वीकार्यम् ॥ नहीयनेकत्वधीवर्णविषयेतिथुक्ताभूकर्णानामनेकत्वात् ॥ न
 चैकंवनमिवत्सावनएषादिरथतिरिक्तत्वात् ॥ किंचतत्रैकदेशवच्छिन्नतस्योपाधेरैकत्वेरेनसोपाधिस्त
 याप्रतीतिरूपपद्यतेप्रकृतेचोपधेरसंभवः ॥ नचैकार्थबोधहेतुत्वंतथाव्याससमासयोरप्येक्यापत्तेः ॥ ना
 प्यविशिष्टैकार्थप्रत्ययजनकत्वम् ॥ समासेवाक्येचासंभवापत्तेः ॥ अन्यथावर्णेचपिअवयवानुभव
 सत्वान्नदतिरिक्तोवर्णोपिनसिध्येत् ॥ यथाज्ञकारेरेस्फोल्लकौरेलकारः एकारैकारइकास्कारश्चओ
 कारैकारयोरकारउकारश्चदीर्घादिष्विहस्वाकारादयः किंब्रहुनावर्णमात्रितस्यादित्तउदात्तमित्या
 दिनावयवसत्वंगम्यते ॥ अतएववर्णावयवाणांवर्णग्रहणेनग्रहणापक्षौएओउः एओजितिरूत्र
 साध्यव्युत्थादिप्रतीत्याऽवयवातिरिक्तवर्णसिद्धिस्तर्हिप्रकृतेपिसमं ॥ किंचैवमेकः पटइत्यादिव्यव
 हारस्यापिसममुदायेनैवोपपत्तौनत्राप्यतिरिक्तावयव्यसिध्यापत्तेः ॥ यदिवर्णेचवयवानसंत्वे
 त् ॥ अतएववर्णावयवानुच्चारणविशेषजन्यत्तत्तद्वर्णसमासाकारक्तमिदं ध्वनिविशेषसंतोत्तोरगो

पाधिस्तर्हि पदेवर्णानपासोपि ध्वनिविशेषसंतानोपरागोपाधिरितिसमाधिसमं ॥ तदुक्तं हरिणा ॥
 १६ पदेवर्णानविद्यन्ते वर्णेष्वयवा इव ॥ वाक्यात्पदानामत्यंतं प्रविवेको न कश्चिन्नेति ॥ आखंडणत्व
 रूपधर्मेव चात्पदवाक्ययोरंत्यत्तदभेदेनास्तीत्यर्थः ॥ ननु वर्णसद्वेमानाभावः वक्ष्यमाणरीत्याऽ
 नुभावेन च वर्णस्थले ध्वनीनभावश्च कत्वेन तेरेव स्फोटाभिव्यक्तिसंभवे ध्वनिस्फोटयोर्मध्य
 ६ इति चेवर्णाङ्गीकारे गोरवात् ॥ भवंतु त एव वर्णादूरगतकोलाहललक्षणवर्णो घट्वाहीनां श्रूयमाणध्वनि
 गतानामेव दूरत्वे दोषेणानभिव्यक्तिसंभवात् ॥ त एव च तद्व्यञ्जकात् देवारवं एउमेकस्मादस्मद्वाक्या
 त् ॥ पदादवयवमर्थो बुद्ध इत्यनुभूतेऽस्माच्च कम् ॥ स च तत्र तत्पदवाक्यभेदेनान्त इत्येके परे तु सलाघ
 वात्सर्वत्रैकः प्रतीतिवैलक्षण्यच व्यञ्जकवैलक्षण्यप्रकृतम् ॥ तदुक्तं ॥ हिरण्य ॥ यथा मणि कृपाणा
 होतुपमेकमनेकधा ॥ तथैव ध्वनिषु स्फोट एकविभिषत इति ॥ नन स्फोटस्वेकत्वाद्देहनिबंधनसा
 दृश्यव्यवहरेनापत्तिः ॥ व्यञ्जकभेदेनैव भेदे पयत्तेरित्याहुः ॥ अत्रेदंबोध्यं अर्थे गृहीतसंबंधेन प्रा

१६

गुत्तरीत्या गृहीतक्रमकेन वर्णसमुदायेन व्यञ्जितम् ॥ अर्थविशेषेण गृहीतसंबंधादेव स्फोटार्थप्रत्ययः
 पर्यायेषु चानेक एव स्फोटः ॥ गोरवंतु प्रामाणिकत्वात् न दोषावहं एतेन किमयं स्फोटः ॥ स्वरूपतोर्थप्रत्या
 यक्तः ॥ प्रतीतिवैलक्षण्यः सर्वदार्थ्यवेधापत्तेः ॥ अंत्ये एकं पदमित्यादिप्रत्यक्षंतद्वाहकं वाच्यं ॥ तत्र कि
 मयं प्रत्यक्षो वर्णानवगाहनेन वा ॥ आद्ये स्फुटेषामिव वाचकता आवश्यकत्वात् ॥ अंत्ये प्रतीतिबाध
 एतेति ॥ किंच वर्णव्यंग्यः स्फोटः इत्युक्तं तत्र किं वर्णावलीततदर्थविशेषणाऽ गृहीतसंबंधास्फोट
 व्यञ्जिका ॥ गृहीतसंबंधावानाद्याः ॥ काव्यादिश्रवणेन तत्तदर्थे गृहीतसंबंधस्यापीदमेकं पदमिद
 मेकवाक्यमित्यादि स्फोटप्रतीत्यापत्तेः ॥ नांत्यः ॥ तेरेव बोधोपेयतावतिरिक्ततत्त्वीकारवैयर्थ्या
 पत्तेः ॥ एकत्वप्रतीतिश्चैकार्यबोधहेतुत्वरूपेकधर्ममादायेवोपपत्तिर्नानया तत्सिद्धिरित्यात् ॥ नच
 तदेवेदं यदमित्यादिप्रतीत्या सिद्धिरिति वाच्यं पूर्वनखादिनाशोत्तरं पुनरुत्पत्तेरनन्तरवादीतदेवेदं
 नरवंत एवमेकेशास एवायं समुद्र इत्यादिवत्सादृश्येनोपपत्तेः ॥ अतिरिक्तनखादिकसनुभवविरु

इमिति चेत् ॥ गौरीत्यादावभिगकारोकारविसर्गानिरिक्तस्फोटोप्यनुभवविरुद्ध इति तुल्यं ॥ किंच य
 र्यायशब्दे श्वकः स्फोटो नानावा ॥ नाद्यः बटकलशादिपर्यायाभिव्यक्तस्फोटो गृहीतशक्तिकस्य पुंसाः
 प्रसिद्धपदश्रवणोप्यर्थप्रतीत्यापत्तेः ॥ प्राकृगृहीतशक्तिकस्यैव स्फोटस्य तेनाभिव्यंजनात् ॥ न तन्न
 त्पर्यायाभिव्यक्तस्फोटिशक्तिग्रहस्तत्पर्यायश्रवणोप्यधीहितुरिति वाच्यं ॥ एवं हि प्रतिपर्यायशक्ति
 हावश्यं भातन्नत्पर्यायगतशक्तिग्रहेतुताया एव युक्तत्वात् ॥ तव तु तन्नत्पर्यायाभिव्यक्तगतशक्ति
 ग्रहत्वेन हेतुत्वशक्ततावच्छेदकगौरवात् ॥ नांत्यः ॥ अनंतपदार्थानां तेषु शक्तेश्च कल्पनामये ह्यरु
 सवर्णेष्ववशक्तिकल्पनस्य लब्धत्वात् ॥ अपि च वर्णानां प्रत्येकं व्यंजकत्वं समुद्दितातां वा ॥ नाद्यः ॥
 प्रत्येकास्फोटप्रतीतोतावतैवार्थबोधापत्तेः ॥ नांसः ॥ तद्वतोरिति न्यायेनार्थबाधस्यापि तत्रैवोपप
 न्नोत्तत्कल्पनापत्तिरिति निरस्तं ॥ इति कैयटादयः ॥ अपरे तु एक एव वर्णः ॥ अनंतवर्णकल्पने माना
 भावात् ॥ तन्न द्वर्णोदयो कत्वादिनाभिमतिविजातियवायसंयोगाविशेषाभिव्यक्तावेव उच्यते ॥

रूपेकवर्णस्यैव तन्न द्वर्णजनकतावच्छेदकतया व्यंजकतावच्छेदकतया वा परमतस्ति द्वस्य वायुसंयोग
 निष्ठस्य वैजातस्य परंपराया वर्णवृत्तित्वमादायान्येषां मते तारत्वादिना प्रत्ययवदस्मन्मते कत्वादि
 नापि प्रतीतिसंभवाच्चा ॥ अत एव सामान्यांतरत्वादिवायुनिष्ठवर्णेष्वारोप्यत इति हेतुताधिकरणेभि
 हितं ॥ सोऽयं गकारस्तदेवेदं यदि प्रत्यभिज्ञापिगत्वाधिकरवायुसंयोगाभिव्यक्तं दर्पणामुखवद्व्यंजक
 धर्मरूपिततया प्रतीयमानमेकं वर्णमादायैव बोध्यं ॥ एकमेकपदमित्याद्यपि वस्तुतः पदार्थस्यैक
 त्वात् ॥ न च तस्य नित्यत्वेन ककाडत्यन्न इति प्रत्ययेन स्यादिति वाच्यं ॥ व्यंजकनिष्ठोत्पत्तेः परंपर
 यातत्र दक्षासंबंधांशान्तुगधवाङ्मत्वं कल्पने पत्तेन बाधग्रहेतुनिष्ठजासाधग्रहः ॥ किंच येन यस्य
 धर्मो गृह्यते तेन तदपीति नियमात् ॥ वायुसंयोगानामपि श्रोत्रेण ग्रहणापत्तिरिति निरस्तं ॥ सा
 क्षात्संबंधेन बाधग्रहेपि परंपरया तदग्रहात् ॥ एतेन किंचित्परास्तं ॥ रसनोदिरसादिमात्रग्राहक
 तायाः परेरथुपगमेन व्यभिचाराच्च ॥ तच्चैवं विलक्षणवायुसंयोगा एव वाचकोऽस्त्विति वाच्यं ॥
 प्रत्यक्षोपलभ्यमानककारादेरेव वाचकत्वस्यानुभवसिद्धिस्त्यात् ॥ श्रुणोमीत्याद्यनुभवेन स्फोट

यावश्यकत्वाच्च ॥ वायुसंयोगश्च केचन कत्वेन केचन ग्रहेन त्वेनेकेः प्रकारैः रभिव्यंजकैः ॥ तत्तद्वायुसंयो-
गाभिव्यक्तानां परंपरया तत्तद्देजात्या ॥ क्रांतानां स्फोटानां मभिव्यक्तेः ॥ क्षणिकत्वेऽपि पूर्वपूर्वसंस्का-
रसहकृतश्रीत्रेणाव्यहितोत्तरत्वसंबंधेन बत्वेनाभिव्यक्तस्फोटबत्वं त्वेनाभिव्यक्तस्फोटे ररदृष्ट-
ते ॥ बाधकारणतावद्धेदकं चाव्यक्तं बहितोत्तरत्वसंबंधेन ॥ बत्वेनाभिव्यक्तस्फोटविशिष्टत्वे-
नाभिव्यक्तस्फोटत्वादिपरेषामिवास्माकमपि ॥ यथाहालाहलहालाहल योर्मरकतमरकत-
योक्शकशयोर्वा ॥ एतेन वायुसंयोगानां प्रत्येकमभिव्यंजकत्वं समुदितानां वेसादिविकल्पा-
णग्रांसादयं यक्षोमुक्त इत्यपास्तं ॥ यद्यपि गकारादयस्तावदेकानित्या एव ॥ प्रहसत्पूर्वमनुभू-
यमानादधुनानुभूयमानस्य सोयमिति प्रत्यभिज्ञा रूपमभेदप्रत्ययात् ॥ न च गत्वावच्छिन्नप्रति-
योगता कभेदाभावावस्तद्विषयः ॥ व्यस्ततिरिक्तगत्वानंगीकारात् ॥ ननु व्यस्तमिन्नत्वे मनुयोना-
पत्तिः ॥ अभेदे तदनंगीकारात् ॥ महिभधतिवद्वानूवद इति चेन्न ॥ गकार इत्यादिशब्दैर्विना-
लक्षणा व्यस्ततिरेकेण गत्वादिर्भा ॥ नाभावं इति हि तदर्थः ॥ गत्वशब्देनाभिधीयमाननु अति

रिक्तमेवेति दोषः ॥ अस्तु वातिरिक्तं तथापि न क्षतिः ॥ मिलेषु घटादिषु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ता कभेदाभावावस्तत्त्वोयमिति प्रतीत्यापत्या व्यस्तमभेदस्यैव तत्र विषयत्वावश्यकत्वात् ॥
प्रत्यभिज्ञाया व्यक्तविषयत्वे बाधकामावाच्च ॥ न च गकार इत्यन इति प्रतीतिरेव बाध-
का ॥ तस्या व्यंजकध्वनिष्ठोत्पत्त्यादेः परंपरासंबंधेन वर्णनिष्ठत्वेनाप्युपपत्तेरिति रिक्तत्वा-
साधकत्वात् ॥ परंपरया वर्णनिष्ठत्वाप्युपगमाच्च न भ्रमत्वं ॥ साक्षात्संबंधारोभ्रम इत्यं वि-
शिष्यते तदपि सोयमित्यत्र व्यस्तमभेदांशे तव भ्रमत्ववतुल्यं ॥ परंतु ममानंतवर्णत्वागमा-
वध्वंसकल्पनापत्तिर्नैतिलावमतिरिच्यते ॥ तव तु तत्स्यादिति महदनिष्ठं ॥ एतेनोत्पत्ति-
विनाशप्रत्यययोर्भ्रमत्वकल्पनापेक्षया प्रत्यभिज्ञा मात्रस्य भ्रमत्वकल्पने लावमिति प-
रास्तं ॥ किंच प्रागसत्वे सतिसरूपाया उपपत्तेर्णवार्णे षु ग्रहणमानुभाविक् ॥ अतएव वर्णसमु-
च्चारयतीति प्रसयो व्यवहारश्च न तूत्यादयतीति प्रत्ययो व्यवहारश्च ॥ उच्चारितत्वं च तत्त्वो

षुपुटसंयोगादिजन्याभिव्यक्तिविशिष्टत्वं॥तथाचप्रागनुभूतेनेदानांतनानुभूतस्याभेदेसिद्धौता
वत्कारलंस्थिरंचैनंकःपञ्चान्नाशयतीतित्यायेननित्येव॥नन्वेवंस्त्रीप्रभवोयशुकप्रभवोयमि
तिप्रतीतिस्तद्ब्रूवणात्सीशुकाद्यनुमानंचनस्यात्॥किंचसेयंगुर्जरीसेयंदीपकलिकाइत्या
दिप्रतीतेस्तेषामपिनित्यस्यादितिचेन्न॥स्त्रीशुकादिजन्यतावच्छेदकस्यवर्णव्यंजकध्वनि
षुअनुभूयमानस्यैवेजात्यस्यपरंपरयावर्णेषुसत्वेनाक्षतेः॥अतएवसानुनासिकत्वनिरनु
नासिकत्वोदात्तत्वानुदात्तत्वतारजादिविरुद्धधर्माध्यासाद्देहइतिनिरस्तं॥योयंरामेणोक्तः
सएवेदानींकुश्मेनोच्यते॥योयंतारोमथात्पुतःसएवेदानीमंदइतिचप्रतीतेस्तारत्वादेर्विशे
धाभावाच्च॥यदेवेपघंदेवदत्तायेक्षयाविष्णुदत्तेतोच्चैःपठितंतदेवानेनतदपेक्षयामंदंय
ठितं॥नत्विदंपघांतरमितिसकलानुभवविरोधात्तत्रपघांतरत्वापत्तेश्च॥तत्तदव्यवहितो
त्तरत्वादिरूपक्रमस्यापितद्देहेनकालभेदेनमिन्नत्वाच्च॥गुर्जरीदिपादिस्यलेपिमानांतरेण १४

नाशसिद्धेःसौयमित्यस्यात्रमत्वं॥अन्यथातत्रापिष्टएवनाशाद्यभावः॥नचनित्यत्वेवापु
ताल्वोष्टसंयोगादेःककारादिप्रत्यक्षत्वंकार्यतावच्छेदकंवाच्यं॥ममचुगात्वमेवेतिगोरवमेवेति
वाच्यं॥अनंतप्रागभावध्वंसादिकल्पनापक्षयालबुत्वात्॥प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नविषयितयाग
त्वस्यैवकार्यतावच्छेदकत्वाच्च॥नन्वेवंघटाद्यपिनित्यमेवस्यात्॥कपालसंयोगादिकव्यंजकं
मविष्यतीतिचेन्न॥उत्पत्तिप्रतीतेर्विनावाधकंसाक्षात्संबंधांशेभूमत्वायोगात्॥वर्णेषुतद
ग्रहविविपरीतग्रहयोःसत्वेनतदयोगात्॥सत्कार्यवादेइष्टापत्तेश्च॥नचककारादेर्विनाव्यं
जकमनुनुभवकधकारस्यवटवत्संदेहापत्तिरितिवाच्यं॥दोषाद्यभावात्॥उत्पन्नत्वादि
संदेहस्यतदादुर्वारत्वाच्च॥नचवर्णस्थलेध्वनिसत्वेमानाभावःशंखाद्यभावेनतदुत्पत्त्यसं
भवश्चेतिवाच्यं॥वर्णाग्रहणस्थलेध्वसामासिद्धत्वात्॥वर्णोच्चारणस्थानेजुहायार्द्धदंतर
यातिवर्णानुपलक्ष्येध्वन्युपलक्ष्येश्चदर्शनेनिजिह्वाभिवाततालुकंटसंयोगादेस्तज्जनकत्वकल्प

२० नाञ्च ॥ वणोत्पत्तौ तदमंगीकारे प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पनासोरवापत्तेश्च ॥ नचाकारस्याप्ये
 कत्वापत्तौ वदेनतरतीत्यर्थे वटिक इत्यादि नोद्यवद्वति एतस्यान्वयान्न कभावादिति वाच्यं ॥ आदि
 कृतञ्ज्वापदेशेन सिद्धेः ॥ अश्वादिप्रतिषेधे तैतद्विषये गौणस्यापि ग्रहणज्ञापकात् ॥ अतश्च
 वकिरणेत्यादौ वैकान्च इति विस्तृतात्वं न ॥ अद्विक्तं कृतं च ज्यपदेशेनेकाज्यपदेशस्य निवर्तितत्वा
 त् ॥ नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्युपदेशं लभत इति मीमांसकानुयायिनः ॥ तथापि अर्धजरतीयस्यान्याप्य
 त्वात्तात्रयवाचः ॥ कत्वादिकं वायुसंयोगनिष्ठमंगीकृत्य भासंतु अनन्तावर्णमासंनुच ॥ नन्ताध्वन
 यः ॥ एक एव च पदार्थः त्रोग्राहणीक्रीयतां ॥ इयांस्तु विशेषः ॥ तस्यैव विजातीयवायुसंयोगे कत्वा
 दिनमिव्यंजनं ॥ विजातीयैश्च तदनाक्रांतध्वनिरूपेणेत्येव धुक्तमिति सिद्धांतः ॥ नच ककारहका
 र्योरेक्याषसिः भिन्नत्वप्रतीत्यनापत्तिश्चेति वाच्यं ॥ व्यंजकगतवैजात्येन भदात् ॥ अद्वैतसिद्धां
 ते विषयसंबन्धजन्यवृत्तिवैविध्येण व्यंग्यस्वरूपस्तरवैविचित्र्यवत् ॥ विशेष्याशयादायामि
 दृष्टएव तस्मिन्तीति स्तुनायाया ॥ उपाध्यनालिङ्गीतवर्णप्रतीत्यभावात् एतेन सोयं हकारः स एवेद २०

तीगकार इति प्रतीतिः स्यात् ॥ णकारो यन्ताकार इति प्रतीतिश्च न स्यादित्यपास्तं ॥ तच्चैवं विलक्षणवायुसं
 योगा एव श्रे ॥ त्रैन्द्रियग्राह्याः संतु किमेकस्याप्यतिरिक्तस्य कल्पे को गकारः एकं पदमित्यादि प्रतीत्य
 नुरोधेन तस्यावश्यकत्वात् ॥ अतएव वाचस्यतिमिश्रास्तत्त्वविद्भो वस्तुतः ककारादतिरिच्यमानमू
 र्तेर्गकारस्य भावादिति स्फोटवादिमतमुपन्यास्यन् ॥ अत्रापि पक्षे पदवाक्यग्रहणक्रिया ॥ स ए
 वायं वाक्यस्फोटवादे व शक्तिग्रहणाद्बोधप्रक्रियापि प्राङ् निरूपितरीत्या बोधभेदेनातिरिच्येव ॥
 वस्तुतः पदार्थस्यैकत्वात् परमरवण्डस्फोटव्यवहार इति प्राङ् ॥ नन्वेवं शशास्त्रप्रामाण्यप्रसंगः
 पदवाक्ययोरवण्डत्वात् ॥ शास्त्रस्य प्रकृतिप्रत्ययायां पदव्युत्पादनपरत्वादिति चेन्न ॥ उत्तरमी
 मासायामन्नमयप्राणमायमनोमयविज्ञानमया तंदमयरूपं पंचकोशावतरणस्य सर्वाधारब्रह्मवो
 धकत्ववत् प्रकृतिप्रत्ययादि विचारस्याउस्फोटबोधमोपायत्वेनादोषत्वात् ॥ ननु शास्त्रज्ञानविना
 यिगामानयेति वाक्यमात्रव्युत्पन्नस्य यामरादेविशाब्दबोधेन तत्र स्फोटज्ञानस्य जायमानत्वात् ॥ नै
 तद्वास्त्रं पंचकोशवस्फोटज्ञानोपाय इति चेन्न ॥ प्रकारान्तरेण तद्ज्ञानसंभवेपि प्रकृतिप्रत्ययव्युत्पात

स्तपूर्वकविज्ञातीयतज्ञानस्यस्वपूर्वप्रयोगद्वाराशरीरशुद्धिफलकस्यतत्फलत्वेनादोषात्॥ तदुद्हरिणा
 ॥ तद्धारमवर्गस्थवाङ्मलनाचिकित्सितमिति॥ एवंचविज्ञातीयज्ञानएवशास्त्रस्योपयोगशक्तिनत
 णादिवद्यभिचारः॥ लघुनोमायेतशाब्दप्रतियत्तौचशास्त्रोपयोगाबोध्यः॥ नचप्रकृतिप्रत्यय
 विभागास्यकाल्पनिकत्वेशशबिषाणप्रायत्वं॥ पंचकोशादिवदस्यापिसदसद्विलक्षणत्वात्॥ एवंरे
 खागवयन्यायेनापिशस्त्रमुपायइत्याहः॥ केचित्तुएकाक्षरनिबंदबोधितार्थवाचकोवर्णएवनतद
 पदव्यवाइतिवर्णस्फोटइत्यस्यार्थः सरवंडंस्फोटइत्यस्यप्रकृतिप्रत्ययविभागज्ञानपूर्वकंयदबोध
 कमित्यर्थः॥ एवंहरेवेत्यादौप्रत्येकपदज्ञानपूर्वकंबोधइतिसरवंडवाक्यस्फोटः प्रकृतिप्रत्ययः वि
 भागकल्पनारेखागवयन्यायेनज्ञहोदितमूरवंडप्रकृतिप्रत्ययादिविभागानाश्रयंपदादिवोधक
 मित्यरवंडपदवाक्यस्फोटावित्याहुः॥ इतिव्यक्तिस्फोटनिरूपणं॥ जातिस्फोटवादिनस्त्विष्टमाहुः
 यथाआवश्यकत्वादेकत्वाच्चशक्याजातिरेवंशक्तायिसैवा इदंबटप्रकृतिदिपमयंप्रत्ययेदयमानये
 तिवाक्यमिदंबटतिप्रतीत्याधटज्ञानत्वादिनाकरणत्वेकारणतावद्धेककोटिप्रविष्टतयाचजाति २१

विशेषावश्यकत्वात्॥ नचवर्णानुपूर्व्येवप्रतीतिकारणत्वयोर्निर्वाहः बटत्वादिरपिसंयोगविशेषविशि
 ष्टमृदेवान्यथासिद्धापत्तेः॥ नचक्रमिकवर्णसमुदायस्ययोग्यतासंभावेनानारभेतुगोशाब्दत्वक
 थंमवेदितिन्यायेनतत्रजातिर्दुरुपपादेतिवाच्यं॥ प्रागुक्तरीत्याएकबुद्धिविषयीकृतेतत्संभवात्॥
 तस्माज्जातिरेवशक्त्यातादात्म्येनतदवच्छेदिका॥ चनिरवच्छिन्नेवापान्तौशक्तेरेकत्वेनानुगमकाकां
 क्षायअभावात्॥ जातिविशेषस्यचअनुपूर्वाविशेषविशिष्टवर्णाव्यंजकाः॥ आकारविशेषइ
 वबटत्वादेः॥ अतःसरोरसइत्यादौनबोधाविशेषः॥ ननुजातिः प्रत्येकंवर्णेषुसत्वात्प्रत्येकादर्थवा
 धापत्तिरितिचेन्न॥ अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्यतयावर्णसमुदायेतस्याव्यासज्यवृत्तित्वादक्षतेः॥
 तदुक्तंहरिणा॥ अनेशक्त्यभिव्यंग्याजातिस्फोटइतिस्मृता॥ कैश्चिद्व्यक्त्यएवास्याध्वनित्वेनप्र
 कल्पिताइति॥ अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिर्यंग्याजातिरेवस्फोटवाचिकाभिप्रेताकैश्चित्॥ तच्चयंज
 कव्यक्त्यश्चध्वनयएवनतदतिरिक्ताइतितदर्थः॥ इदमेवाभिप्रेत्योक्तंकाव्यप्रकाशे॥ बुधैर्वैय्या
 करणैःप्रधानीभूतरस्फोटरूपव्यंग्यव्यंजकशब्दस्यध्वनिरितिव्यवहारः कृतइतिजातिर्ज्ञातिवैवा

चिका॥ एतेन स्फोटस्य सदा तनस्वादर्थबोधापतिरित्यपास्तं। जातिश्चाविधको धर्मविशेषः॥ यद्वा त
 तदुपाध्यवच्छिन्नब्रह्मसत्तेव जातिः॥ तदुक्तं हरिणा॥ संबन्धिभेदात्सत्तेव भिद्यमाना गवादिषु। जाति
 रित्युच्यते तस्यां सर्वेषां व्यावस्थिताः॥ सानित्या सामहाश्रितात्मा तावाङ्मुखत्वात् तलादय इति तां प्रातिप
 दिकार्थे च धात्वर्थे च प्रचक्षते इति च॥ एवं वदन्त्यं वाचकं ब्रह्मैवेति ध्येयं॥ शास्त्रीयप्रक्रिया तु जातिव्यं
 जकबोधनार्था प्राग्वेति सर्वेष्टसिद्धिः॥ अधीत्य फणिभाष्यादिसुधीन्द्रहरिदीक्षितान्॥ न्यायतंत्रं
 रामरामादादिरक्षो बरामतः॥ वैय्याकरणनागेशः स्फोटायनक्रमेण तं॥ परिष्कृत्योक्तवास्तेन प्रीय
 तां जगदीश्वरः॥ दृढस्तर्कस्य नायास इति चित्तं न धीयुतेः॥ दृषदोपि हि संतीर्णाः पयोधो रामयोग
 तः॥ इति जातिस्फोटतत्त्वं॥ एते च सर्वे पक्षास्थानि वस्तून् पश्य शास्त्रिक अड्डणसूत्रादिप्रव्याहा
 रान्हिकांतादिस्थाभाष्यकैयटादिषु तत्र तत्राकरग्रंथेषु सूक्ष्मदशां स्फुटा एव॥ ॥ श्रीमदुपाध्यायि
 यनामकशिववर्मदृक्तनागेशविरचिते स्फोटवादः संपूर्णम्॥ ॥ श्रीनारायणप्रसन्न ॥ ॥
 सप्तकोटीश्वराय नमः॥ काशी विश्वेश्वराय नमः॥ ज्येष्ठकेश्वराय नमः श्रीआर्यादुर्गायै नमः॥